

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ІДЕЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ

Пізнавальні ресурси політологічної науки змінюються і вдосконалюються у часі. Здебільшого вони пов'язані з розумінням людської природи, яка “назавжди залишить питання, властиві історії людини, джерелами морального напруження і політичних конфліктів” [1]. Саме на перетині зв'язку політики та особи виникають найбільш складні конфлікти між людиною і суспільною організацією її життєдіяльності. Сучасні уявлення про політичне лідерство як суспільний інститут розвитку демократії передбачають вивчення дії чинників, так би мовити, середовища існування тієї чи іншої політичної системи: соціокультурних, історичних, економічних, юридичних, психологічних, ідеологічних тощо.

У політології все більше продукуються погляди, згідно з якими дослідження людини – це вивчення діяльності, яке передбачає норми, правила та інші семіотичні засоби. Дослідники відмовляються від колишніх підходів стосовно існування принципової різниці між науками про людину і соціальними науками (у недавньому минулому вважалось, що в одному випадку здійснюється інтерпретація текстів, а в другому – вивчаються механізми функціонування і розвитку соціальних структур і інститутів). Сьогодні розуміння соціальних інститутів переноситься в іншу площину їх розгляду – як констеляції і виробників смислів людських дій [2]. Об'єднуючись в контексті метасистем – суспільства, культури, цивілізації, – вивчення політичного лідерства набуває завершеності. У контексті політологічного знання аспект лідерства в політиці розглядається як “людський фактор”, який завжди знаходить своє місце у політичних процесах.

Шляхи розвитку самодіяльного способу життя населення української держави не втрачають своєї актуальності. Існують дві основні сучасні суспільно-політичні домінанти: ідеологія етатизму та ідеологія вільної самодіяльності (лібералізму) в усіх сферах життя, орієнтованої на високий ступінь автономії громадянського суспільства і груп, які його складають.

Лібералізм, в першу чергу, пов'язується з ідеями про самодостатність особистості та її прагненням до свободи. Остання (як і людина) є цінністю сама по собі. Відмінною рисою лібералізму є розробка інституціонально-правових умов забезпечення свободи особистості. У широкому розумінні лібералізм виступає як моральна та інтелектуальна установка на вказані цінності, і в цьому сенсі є домінуючим ти-

пом політичної культури Заходу. Ідеї організації суспільного життя, що побудоване на визнанні політичних та економічних прав особи, яка існує на ґрунті дії відповідних законів, що тлумачаться як узагальнення природних потреб нормальних цивілізованих людей.

Найбільш повне практичне втілення антропоцентрична модель знайшла у другій половині ХХ століття у розвинених західних країнах з домінуванням ліберальних цінностей. Характерними ознаками цієї філософії є відмова від одноманітності, стандартизації і уніфікації на користь різноманітності. Основоположною умовою прогресу визнається розвиток і збагачення людського інтелекту, творчої енергії, духовно-моральних сил. На зміну соціально-рольовому способу самореалізації особистості, традиційному для індустріального суспільства, приходять більш адекватний природі людини, коли вона із деперсоналізованого агента соціальних дій перетворюється у суб'єкта власного життя. У такому суспільстві енергія соціальної організації породжується не стільки позаособистісними факторами, скільки інтересами і активністю індивідів. Загальнокультурні зміни фіксуються різними галузями духовного виробництва. Зокрема, соціально орієнтовані науки демонструють підвищений інтерес не до соціально масових, а до особистісно-індивідуальних і духовно унікальних явищ.

Мета даної статті – з'ясування особливостей проявів лібералізму у суспільно-політичних процесах у перехідному стані від тоталітаризму до демократії та дії інституту політичного лідерства/керівництва як виразника ліберальних ідей.

Досвід ХХ ст. багато у чому сприймається як глобальне протистояння тоталітаризму (авторитаризму) і демократії (лібералізму). Політична еволюція суспільства, держави, типів владних відносин виступає як той ґрунт, на якому можна простежити відповідні зміни щодо відповідальності влади до народу [4]. Напрямок цієї еволюції такий: від тоталітарного до авторитарного режиму, далі – до ліберального і демократичного.

По-перше, у тоталітарному (радянському) суспільстві влада була (і тлумачилась) як еквівалент і джерело усього можливого для людини. Її довгострокові власники опікувалися укріпленням владної монополії, незважаючи на наслідки, які завдаються суспільству (ця тенденція має своє продовження за умов відсутності правового визначення) (5). Проте, взявши всі важелі повноважень, влада монополює визначення протікання суспільних справ та їх результати, тобто ніби-то бере відповідальність на себе. Виникає “парадокс відповідальності”: отримавши можливість ні перед ким не звітувати, влада знімає це питання і тим самими загострює його. Цілі, можливості, засоби влади

виступають як приховані від суспільства. На поверхні присутня маніпуляція гаслами популістського змісту. Успіхи перебільшуються, применшується залежність влади від об'єктивних чинників.

У сфері свідомості суть влади містифікується за допомогою заміни наукових положень про сьогоденну дійсність на положення про належне, яке зазвичай виступало у формі суміші утопій, господарського досвіду, традицій і т.ін. Відбувається "... міфологізація надособистісних структур нації, держави, класу, партій, заміна поняття особистої вини і відповідальності на поняття класового ворога, шпигуна, контрреволюціонера (...) капіталіста, імперіаліста, націоналіста, антисеміта, шовініста..." [6]. Створюється своєрідна мова, яка необхідна для суспільно-політичних заклинань. І зокрема відбувається формування уявлень про відповідальність завдяки перекладанню її на "ворогів народу". Тобто питання про відповідальність вирішується її усуненням (влада може, проте реально не буде звітуватися). Народ, як виконавець, не є суб'єктом відповідальності. Таким чином, відповідальність повертається тим, хто з режимом не згоден, і водночас створюється культ влади (власне, містифікація влади). За рахунок дії цих чинників відбувається містифікація і ліквідація відповідальності як фундаментальна риса політичних відносин у радянській Україні.

Приймаючи, розділяючи із владою запропоновану нею картину світу, суспільна свідомість на рівні окремої особи набуває стану внутрішнього спокою щодо надій на більш успішне власне майбутнє (успіх, щастя тощо). Злиттям із владою досягається цінна для особи компенсація. Тоді люди не бачать очевидного (збіднення себе, однобічну монополію влади, парадокси відповідальності) і вірують у неймовірне (у життя без відповідальності). Втрачено гідність обома сторонами після злиття в односкладній свідомості. Тут не вимагається праця душі і розуму (звірення ілюзії з реальністю не відбувається). Виключенням можуть стати особливі обставини (війна, техногенна катастрофа, тривале існування більшості населення на межі виживання), що так чи інакше примусово повертає відповідальність влади.

Однією з рис тоталітарної свідомості є віра у простий світ, який зводиться до наочного поєднання явищ і набору елементарних властивостей. Багатогранність сприйняття світу представляє цей світ суперечливим, динамічним в альтернативності шляхів розвитку. Ілюзія простоти підтримує ілюзію всемогутності влади і вирішеності питання про відповідальність. Свідомість з родимою плямою тоталітаризму, яка стала на роздоріжжі реформ, вимагає "правильного" рішення щодо варіанту картини світу. Збіднюється світ як ціле, звертається увага на тимчасове, одномірне – як закономірне, фундаментальне,

вічне, подібне ставлення до дійсності набуває відповідних рис (утопії, застою, прискорення, поверхового набуття ознак ліберальності тощо).

Якщо минуле зведене до початку нового соціуму, а майбутнє – світле і так далеко, то зашкарублість і безвідповідальність досить добре поєднуються. Керівники/лідери (по суті, вожді усіх рівнів) – це носії чеснот системи. Вони позбавляють пересічного громадянина тяжкої ролі творця і вічного мандрівника. І це спокусливо: так легше жити.

У тоталітарній системі народ і влада є “єдиними”, масова свідомість у це вірить при фактичному існуванні нездоланного розриву між сторонами. Вертикальна ієрархія придавлює горизонтальні відносини. Подальші процеси політичної еволюції: від авторитарного режиму – до ліберального і далі, до демократичного в чистому вигляді, у нас не пішли. Їх шаблі, первинні форми переплітаються.

У ситуації початку 90-х рр. ХХ ст., маючи на меті викликати до життя інститути ліберально-демократичного устрою та залучити їх у ціннісну та соціальну систему незалежної України, вітчизняні політики намагалися спертися на існуючі засади суспільно-політичної думки. Серед інших ідей лібералізму на вітчизняному ґрунті виявилися досить розмитими. Відсутність української державності підштовхувала суспільну думку до суміші ліберально-демократичних, соціалістичних і українських патріотичних елементів з позитивістським філософським підґрунтям. Зокрема М. Грушевський писав: “Мій світогляд формувався в поміркованім, ліберальнім напрямі з народницькими ухилами, з культурно-національною закваскою” [7]. В українському суспільстві превалювали месіанські настрої щодо державності, яка виникла, та її влади. Ці настрої звичним чином відбиваються на поведінці реформаторів. Це величезний кредит, проте найкороткостроковіший. Демократичне суспільство саме обирає носіїв влади і через них на останню впливає. Але якщо демократія є не стільки формою режиму, скільки суспільним рухом, то режим (з неминучим у кризовий період присмаком автократії) буде сприяти стихійно виникаючим анклавам лібералізму з власною метою: там багато дискутують, задовольняючись при цьому можливістю вільно обговорювати існуючі проблеми.

Ліберальна свідомість готова задовольнитися гласністю як самою високою і останньою цінністю, що має прояв як терпимість щодо різних точок зору. В анклаві лібералізму буде лідирувати саме безвідповідальна особистість, яка, навіть посівши місце влади, не зовсім уявляє себе виконувачем функції управління. Ліберальна свідомість є активною, вона цінує багаторазові обговорення і дискусії з питань користі і шкоди для суспільства. На українському ґрунті ліберальні ідеї розглядалися як одночасний паралельний рух взаємопов’язаних

процедур переходу до ринку, правової держави і громадянського суспільства. Політично це виявилось нездійсненим.

Ініціатори ліберально-демократичного курсу залишилися здебільшого у ролі спостерігачів. Це відбулося за умов, коли місія реалізаторів такого курсу була довірена попередній адміністративній еліті, яка склала основу формування системи влади незалежної України. Компроміс з правлячою елітою ґрунтувався на розумінні того, що політика лібералізації можлива лише як президентська політика [8]. Українські носії ідей лібералізму опинилися між Сциллою суспільних устремлінь і Харібдою закономірностей державотворення. Це спонукало їх шукати опори або у суспільства, або у держави. Визначилася спрямованість вектора, ціль якого – готовність пожертвувати якимись елементами ліберально-демократичного устрою в ім'я реалізації інших (зокрема власних) інтересів.

Визначення місця політичного лідерства у ліберальному сприйнятті можна уявляти по-різному. Насамперед – як простір синтезу, відповідних синонімів у позначенні певної політичної позиції. Ідеологічна розмитість і змішування ліберальних ідей з “державництвом”, обрамлення такого синтезу риторикою “патріотичності” водночас із соціальною спрямованістю є найбільш характерною для “партій влади”.

Розпорошеність дій та думок українських носіїв ліберальних ідей багато в чому відрізнялась від постулатів лібералізму. Одні вважали головною традицію спільного життя, яка ґрунтується на пріоритеті цінності соціальної солідарності, інші пов'язували свої надії з розбудовою держави. Одні бачили звільнення від комунізму за допомогою формування соціально-економічного клімату, який спонукає до пробудження ініціативи, створення правових і політичних умов для здійснення свободи; інші вважали за можливе діяти як завгодно задля досягнення власної свободи шляхом перерозподілу власності на свою користь.

Тобто був виправданим варіант традиційної логіки використання перетворювальної діяльності з метою встановлення в Україні інститутів ліберально-демократичного устрою “зверху”. Спільним для тих та інших виступає (передусім на словах) ставлення до ролі особистості, підтримка приватного підприємництва, декларування шанобливого ставлення до політичних прав і свобод тощо.

Українські ліберали ніколи не ставали на шлях політичного радикалізму. Виступаючи з радикальних антикомуністичних позицій проти пануючого режиму, вони ініціювали боротьбу за суверенітет України, насамперед, маючи на увазі суверенітет від комуністичної практики російського гатунку. Водночас у ході здійснення

реформ в українській державі замість створення нових механізмів економічної координації ринку та їх інститутів, відбулась заміна їх власним розподілом ресурсів у залежності до переваг політичних еліт [9].

Широке використання окремих ліберальних ідей у процесі становлення української державності, довільне трактування понять створюють враження, що під лібералізмом можна розуміти кому що і як зручно. Під прапором побудови ліберально-демократичної системи з класичною ринковою економікою західного зразка в Україні стверджувались принципи відносин у суспільстві, далекі від правової демократії, справжнього парламентаризму [10]. Тобто розмежування гілок влади, відокремлення їх від бізнесу, забезпечення гарантій, прав і свобод кожної особистості, політичний плюралізм виявилися гаслами, які не мали на що спертися ані в політичній культурі громадян, ані в устремліннях політичного лідерства/керівництва. Накопичення в українському суспільстві негативних явищ, відсутність пріоритетних напрямів і перспектив розвитку зробили реальністю його витіснення на узбіччя сучасних цивілізаційних процесів.

Однією з головних, і навіть вирішальних, передумов існування демократичного суспільства (поряд із законністю дій громадян і лідерів, адекватною відповідністю держави, суспільства і самих законів, і механізмів їх реалізації) виступає наявність сталого самовідтворювального інституту політичного лідерства/керівництва [11]. За умов створення розгалуженої системи існування політичних лідерів різних рівнів і масштабів між ними виникає політична ситуація співпраці і змагання, яка сприяє здійсненню контролю за діяльністю всіх владних інституцій (у тому числі і вищих), включенню різноманітних груп суспільства у політичний процес.

Політичне лідерство набуває характеру перманентної, організованої дії, упорядкованого процесу з певною структурою відношень, ієрархій влади різних рівнів. Функціонування інституту політичного лідерства – показник динамічності політичних відносин, високого рівня розвитку суспільства, його політичної системи. Якщо говорити про демократичну політичну систему в розумінні ідей лібералізму, то вона передбачає наявність національного лідера, який сповідує власне існування в межах демократичного процесу і уявляє адекватну модель щодо власної поведінки лише в тому випадку, якщо поруч з ним присутні інші лідери, які здатні створити йому конкуренцію, скоректувати його діяльність або навіть змінити його на керівній посаді, згідно з діючими правовими нормами. Виникнення політичного лідерства у даному значенні несе в собі прерогативи

сучасних демократичних суспільств, які відрізняються від авторитарних (особливо тоталітарних) відносною легкістю і чисельністю процесів інституціалізації.

Деякі дослідники вважають, що лідерство безпосередньо вбудоване у державний і суспільний механізм, оскільки лідери і їх послідовники є основними діючими особами соціального життя. Проте ці твердження є коректними при розгляді лідерства як соціокультурного явища взагалі. А коли йдеться власне про політичне лідерство (яке є найширшим і найскладнішим з усіх видів лідерства), то саме в цьому випадку необхідно констатувати, що дійсно вбудованим як у державний, так і в суспільний механізм є політичне керівництво. Ставлення до його політики з ліберальних позицій має правову необхідність альтернативних варіантів. Еволюція політичного лідерства завжди пов'язана з прагненням заявити про себе, увійти в існуючу політичну систему, тобто, формалізувавшись, розширити досягнутий статус, доповнити його керівництвом. Боротьба за владу і прихід якогось політичного руху чи партії до влади, участь в управлінні країною пов'язана із делегуванням партійних лідерів на керівні державні посади, появою нових лідерів-керівників. Тобто лідерство стає однією з форм влади за умов, коли лідери набувають визнання у більшості членів суспільства, коли лідери або партії, їх лідери отримують права на владу, тобто стають загальнонаціональними лідерами/керівниками.

У політологічній літературі міцно визначилися стилі керівництва, які називають авторитарним, ліберальним і демократичним. При цьому посилаються на К. Левіна. Зауважимо, що психологічний експеримент, який ним проведено, не мав ніякого політичного забарвлення. Разом із цим у процесі його інтерпретації були використані поняття, дотичні до політики. В авторському розумінні те, що сьогодні називають ліберальним, звучало як стиль "потурання" (у керівництві дитячим колективом). Формальним аспектом цього стилю було виділено такі психологічні характеристики, як конвенційний тон спілкування, відсутність похвали, нарікань, пропозицій, співпраці. Позиція керівника — по можливості поза групою. Як на недолік такого стилю вказувалося на те, що діти полишені самі на себе, керівник не дає вербальних вказівок (заборон і пропозицій) і впливає лише своєю присутністю; робота складається з окремих інтересів осіб. Як складові стилю керівництва/лідерства було виділено два показники, а саме: зміст рішень, які запропоновані лідером усій групі та техніка (власне прийоми і способи), тобто психологічний малюнок типу прийняття рішення [12].

Кожен із цих типів має свою специфіку. Проте слід розрізнити поняття індивідуального стилю політичної діяльності лідера/керівника

та лідерства як суспільно-політичного явища, яке містить як об'єктивні, так і суб'єктивні складові. При цьому тип індивідуального стилю професійної діяльності окремого лідера-політика визначається типом суспільно-політичного ладу, політичного режиму тієї чи іншої держави, особливостями діяльності політичної організації, її місцем, роллю, виконуваними функціями у суспільстві.

Політичне лідерство у науковому розгляді є не тим чи іншим стилем керівництва, а в першу чергу способом організації влади у демократичному суспільстві. Справжні політичні лідери (окрема особа або ієрархія лідерів масового руху) створюють перспективу утворення множинності суб'єктів політичного лідерства різних типів і рівнів, які являтимуть собою певну систему в рамках реформованої політичної системи нашого суспільства. Причому кожна ланка цієї системи повинна мати свою суть, своє обличчя, свого політичного лідера (лідерство на різних рівнях). Формування політичного лідерства як суспільно-політичного явища визначається рядом особливостей, таких, як: прошарок суспільства, який представляє політичну силу; безпосередні задачі; суспільно-політичні, культурні, соціальні, економічні та інші умови їх реалізації; способи і засоби політичної діяльності; рівень організованості, згуртованості тощо.

Сьогодні в Україні формується загальнонаціональна система політичного лідерства, яка повинна базуватися на набутому політичному (соціокультурному, культурно-історичному) досвіді усіх попередніх епох, кожна з яких збагатила вітчизняну політичну історію унікальним досвідом. Зміна змісту і функцій політичного лідерства/керівництва, його моделі визначаються динамікою суспільних перетворень і конкретно-історичною ситуацією. Подальший розвиток України (не тільки у політичній сфері) багато в чому залежить від побудови адекватної системи політичного лідерства, яка б на сучасному етапі відповідала нагальним потребам українського суспільства.

Кожен політичний лідер (навіть за часів тоталітарного або диктаторського режиму) має свої соціальні і часові масштаби. Головним критерієм щодо лідерів є ефективність їх діяльності, результативність, задоволення запитів та інтересів тієї спільноти, яка вдалася до їх послуг [13]. Без широкої підтримки і постійного контакту з людьми політичний лідер не може відбутися. У сучасному світі національно-державний рівень, безперечно, потребує відповідного цьому рівню національного лідера. Якщо керівник може і не бути лідером, то лідер не може не мати рис керівника (наприклад, організаторських, комунікативних та інших професійно необхідних здібностей). Політика ніколи не відбувалася без політичних лідерів.

Для успішного просування вперед Україні необхідна була радикальна зміна “правил гри”. Після краху тоталітарно-планової економічної системи будь-які реформи в Україні могли сприйматися як ліберальні. В Україні вони проводилися половинчато, без створення ефективних ринкових інститутів. Радикальні реформи можливі лише за умов підтримки широкими верствами населення. Разом з тим очікування населенням реформ не може тривати безкінечно. Ресурс “очікування” у суспільстві може бути вичерпаним більшістю населення. Сказане викликає до життя необхідність з боку владних структур цілеспрямовано нарощувати і запроваджувати ринкові і демократичні інститути.

Розвиток ліберальних ідей у суспільстві передбачає організований рух інтелектуальної еліти, здатної виробити доктрину, яка приверне на свій бік людей, що формують (за родом своїх занять і положенням у соціумі) суспільну думку. На фоні існування плюралізму, конкуренції між політичними інститутами і може виникнути позитивний перелом існуючої ситуації. Для цього необхідні демократичні процедури і влада народу у розумінні можливостей реального вибору своїх лідерів/керівників.

Новий образ лібералізму в Україні ще далеко не склався. Його становлення відбувається за різними курсами, які в більшості випадків відрізняються один від одного. Цьому сприяв не лише крах тоталітарних режимів, але й докорінна зміна соціально-економічного ландшафту західних суспільств. Загострення глобальних проблем викликало до життя акцент на етичному вимірі з фокусуванням на проблемах рівності та справедливості. Такі версії лібералізму мають певний соціал-демократичний відтінок західного зразка. Дослідження ідей лібералізму на ґрунті українських перетворень у перехідному стані від тоталітаризму до демократії потребує вивчення участі у цих суспільно-політичних процесах різних політичних сил та аналізу присутності у їх дії наявного інституту політичного лідерства/керівництва як виразника ліберальних ідей.

1. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. – М.: “Когито-Центр”, Издательство “Институт психологии РАН”, 1997. – С. 370. 2. Лекторский В.А. Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Вопросы философии. – 2004. – №3. – С. 44-45. 3. Шаповал Ю.І. Європейський вибір України: досвід історії та сьогодення // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект: Збірник наукових праць Інституту політичних та етнонаціональних досліджень. – К.: Видавничий дім “Академперіодика” НАН України, 2004.

– С. 247-251. **4.** Політична історія України. ХХ століття: У 6 т. – Т. 6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О.М. Майборода, Ю.І. Шаповал, О.В. Гарань та ін. – 2003. – 696 с. **5.** Траверсе О.О. Соціальна відповідальність як змістовна складова політичного лідерства і політичного керівництва // Людина і політика. – 2004. – № 5(35). – С. 127-133. **6.** Жулинський М. Світло із тоталітарного мороку. Про Юрія Шаповала та його книжку // Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – С. 6. **7.** Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). – К.: Стилос, 2001. – С. 198, 259-260. **8.** Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. **9.** Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2004. – С. 247-262. **10.** Власенко О.В. Політика “за склом” або таємниці виборчих технологій. – К.: Знання України, 2003. – 96 с. **11.** Траверсе О.О. Семантичне поле понять “політичне лідерство/керівництво” в політології // Політичний менеджмент. – 2005. – №3(12). – С. 128-136. **12.** Левин К. Теория поля в социальных науках / Пер. с англ. – СПб.: Сенсор, 2000. – 368 с. **13.** Луканов Ю. Третій президент (Політичний портрет Леоніда Кучми). – К.: Такі справи, 1996. – 154 с.

Ю. Ганжуров

ПАРЛАМЕНТСЬКА РИТОРИКА: ДОСВІД КОМУНІКАТИВНОЇ СТРУКТУРИЗАЦІЇ

Парламентська риторика неподільно пов'язана з історією, теорією і практикою парламентаризму. Досвід українських депутатів у мистецтві переконання перебуває у прямій залежності від соціальної необхідності в артикуляції інтересів суспільства, коли потреба у вдосконаленні і активному застосуванні політичного мовлення відбувається у напрямі парламентської риторики як форми впливу на аудиторію за допомогою слова. Природно, ми виходимо з того, що аристотелівський публічний тип політики в нашій ситуації залишається нормативним ідеалом. Проте, як відомо, політична спадщина в Україні у нас склалася дещо інша, така, що зазнала моноідеологічного впливу, а політична дія існувала за межами публічного дискурсу. Можна сказа-